

SARMIENTO VISTO POR FILGUEIRA (1906-1996): O ANTECEDENTE SARMENTIANO DO SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS

María M. Álvarez-Lires
Universidade de Vigo

Resumo: Este artigo ocúpase de tres cuestións que aparecen claramente re-
flectidas nos escritos do profesor Filgueira Valverde: en primeiro lugar, a car-
acterización de Sarmiento como ilustrado prerromántico, a quen considera
inestimable apoio de Feijoo e denomina como “figura universal da Ilustración”,
“mestre de todos os saberes, que encetou o rexurdimento de Galicia e abriu
novas rutas á ciencia española”. En segundo lugar, examínanse as orixes do
interese de Filgueira polo frade bieito e, en terceiro lugar, realízase un primeiro
achegamento aos antecedentes sarmentianos e pontevedreses do Seminario
de Estudos Galegos, a través de escritos publicados e autógrafos inéditos do
propio Filgueira. Estas achegas poden constituír un paso para completar ou-
tros estudos xa existentes e seguir profundando na presenza de Sarmiento nos
escritos de Filgueira, coma unha maneira de continuar o legado de ambos os
investigadores e de continuar a crebada liña do tempo. O “rexurdimento” do
Museo de Pontevedra pode constituír unha boa ocasión para confiar, parafrase-
ando a Filgueira, en que as inquedanzas de Sarmiento “cumprido fin terán”.

Abstract: This article deals with three issues which are clearly reflected in
the writings of Professor Filgueira Valverde. It deals first with his characteri-
zation of Sarmiento as an enlightened and pre-Romantic scholar, considered
as an invaluable support to Feijoo, and whom Filgueira called an “universal
figure of the Enlightenment”, “master of all knowledge, which embarked on
the resurgence of Galicia and opened up new avenues for Spanish science”.
Secondly, we examine the origins of Filgueira’s interest in the Benedictine friar
and, finally, a first approach is made to evaluate the antecedents of the Se-
minario de Estudos Galegos in Sarmiento and Pontevedra, through a study
of the published and unpublished writings of Filgueira. These contributions
may constitute a step towards fulfilling other existing studies and can also
further develop our knowledge of the presence of Sarmiento in the writings of
Filgueira, as a way to continue the legacy of both scholars and to continue the
broken timeline. The “resurgence” of the Museo de Pontevedra can be a good

opportunity to hope, paraphrasing the own words of Filgueira Valverde, that the concerns of Sarmiento “will be fulfilled in the end”.

Palabras chave: Martín Sarmiento, Xosé Filgueira Valverde, Ilustración, prerromanticismo, antecedentes, Seminario de Estudos Galegos, Museo de Pontevedra, legado sarmentiano.

Key words: Martín Sarmiento, Xosé Filgueira Valverde, Enlightenment, pre-Romanticism, background, Seminario de Estudos Galegos, Museo de Pontevedra, Sarmiento’s legacy.

INTRODUCCIÓN

Neste artigo ocupareime de tres cuestións, que aparecen claramente reflectidas nos escritos do profesor Filgueira Valverde, a saber, a caracterización de Sarmiento como ilustrado prerromántico e claro apoio de Feijoo, a orixe do seu interese pola figura do frade bieito e, finalmente, os antecedentes sarmentianos e pontevedreses do Seminario de Estudos Galegos.

SARMIENTO (1695-1772) NOS ESCRITOS DE FILGUEIRA: UN PRECLARO ILUSTRADO PRECURSOR DO ROMANTICISMO

Esta caracterización é sorprendente no tempo en que Filgueira comeza a escribir sobre a obra de quen non dubida en denominar, como veremos, “figura universal da Ilustración” e “mestre de todos os saberes, que encetou o rexurdimento de Galicia e abriu novas rutas á ciencia española”.

Dita afirmación, que Filgueira xustifica nos seus escritos, choca frontalmente coas opinións, e digo opinións intencionadamente, acerca da obra do frade a quen se caracteriza de preilustrado, simple discípulo de Feijoo, reaccionario ou incapaz de entender a obra de Linneo, por poñer algúns exemplos. Noutros traballos tense discrepado destas afirmacións, achacándoas a un notable descoñecemento da súa obra (Allegue 1993; Álvarez/Tojo 2002; Álvarez-Lires 2000, 2002a; Costa/Álvarez 2002; Pérez 2009); nesta ocasión, unicamente se amosará un exemplo do infundado de tales opinións, a propósito do sistema de Linneo.

Levado do seu entusiasmo sarmentiano, Filgueira afirmaba que o frade se dedicaba a realizar experimentos sobre hibridación na súa cela. Pola nosa banda, non nos atrevemos a afirmar tanto, pero parece plausible que se levasen a cabo estas e outras prácticas, por exemplo o cultivo de plantas en “invernadoiros”, a instancias de frei Martín, no Xardín Botánico, do que era director o seu amigo Quer. O noso bieito tivo que retirar as plantas das fiestras en 1765, por orde do

Corrixidor, pero aínda que iso non fose así, non sabemos se o clima de Madrid, á intemperie, sería o máis axeitado para levar a cabo tales experiencias nas fiestras da cela do mosteiro de San Martín. O que está claro é que explica e gaba o sistema de Linneo porque permite realizar “mil primores”, mantén correspondencia con discípulos deste e recibe os fillos do embaixador sueco na súa cela.

No *Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega*, na última parte escrita contra 1769, declarará a súa posición sobre o sistema linneano e situará os antecedentes deste sistema na obra doutros sistemistas e na sabedoría empírica das mulleres, como en tantas outras ocasión (Álvarez-Lires 2007)¹.

No puede estar mas claro el Maridage(s) de las Plantas(s). algunos han mirado el Systema(s) sexual de Linneo(s), como nuevo (s), y poco casto (s). 200 (s) años(s) antes que naciese Linneo(s), ya habia escrito (Juan Ruellio: omnibus fere cum Arboribus, tum herbis, diligentissimi quique nature, utrunque sex assignantur). Ruellio ha sido Canonigo de Paris (s), y Medico del Rey Francisco 1º. Escribió tres Libros(s) de Natura(s) Stirpium(s); que se imprimieron en 1537 en folio. Es muy erudito(s) Botanista(s), y Medico.

[...] Tampoco crea Alston(s), que es invencion nueba, el juntar macho(s), y Hembra(s) en los Pistachos(s). esa mezcla no la hazen los Systemistas Modernos; sino las mugeres, ó viejas de Sicilia, como dice el P. Boconi [Italia, 1727], Testigo y Doctísimo (s,s) en estas materias.

Con motivo do segundo centenario da morte de Sarmiento, Filgueira (1972a) cualifícao de “figura universal de la “Ilustración” que, con Feijoo, señala, en los más distintos campos del saber y del fomento, el tránsito a decisivas etapas en la vida española y que supo presentir rumbos para el resurgimiento de Galicia”.

Sobre esta idea de Sarmiento como ilustrado, pero diferente de Feijoo, insistirá Filgueira (1972b) no *II Congreso de Academias Iberoamericanas de la Historia* (1994c), onde defende que no XVIII español existira Ilustración e que ilustrados son os dous frades bieitos, aínda que aliñados co romanticismo. Este último aspecto da caracterización do frade constitúe unha novidade en 1972, que será retomada pola profesora Allegue (1997) cando afirma que o frade foi “precursor do romanticismo na súa idea de pobo como algo vivo, total, orgánico; de patria como cultura, como vontade de pertenza; de lingua como fala; de natureza como prístino; da historia natural como acontecer cotián; amante dos rústicos, dos iliteratos non contaminados polas ciencias abstractas e sen utilidade social”.

Sarmiento, ademais, é un introdutor da ciencia newtoniana e cuantitativa (seguramente, o introdutor) no panorama hispano do XVIII (Álvarez/Tojo 2002;

¹ Os (s) indican que no manuscrito a palabra ou a frase aparecen subliñadas no texto orixinal.

Álvarez-Lires 2002b), adiantándose ao seu tempo porque as ciencias experimentais, na súa meirande parte, non chegan a facerse cuantitativas ata ben entrado o século XIX (Hankins 1988). Filgueira e Fortes (1995) apuntan esta cuestión no *Epistolario*², no que tamén sostén que Sarmiento era o soporte intelectual de Feijoo.

Feijoo é dialéctico, persuasivo, mesurado, sutil, flemático. Sarmiento é arrouzado, galeato defensor dos seus criterios e dos do seu mestre, apaixonado, escribe como fala.

Dous sabios naturalistas, adiantados na defensa dos fueros da razón, método, progreso, utilidade, actividades experimentais, defensores da liberdade literaria, que quixeron aplicar a lóxica matemática³ a diversos campos.

Sarmiento foi o soporte da obra de Feixoo, quen tanto debe aos saberes e á dialéctica do seu discípulo, acervo do coñecemento das ciencias naturais.

Nesta mesma liña de home de Feijoo na sombra, concordamos co expresado por Vesteiro (1880), Marañón (1934) e Filgueira (1981b), que afirman que Sarmiento era respecto a Feijoo “[...] ese ser que le sirve y desembaraza cuando es menester; que le sostiene cuando decae; que en muchas ocasiones le inspira [...] él que en ocasiones, probablemente muy numerosas, proveía a Feijoo del material bibliográfico para sus disertaciones eruditas. Consta en las pocas cartas que conocemos”. Mais, por se o antedito non abundase, é o propio Feijoo quen encarga a Sarmiento a revisión dos seus “folios”, dándolle licenza para que corrixa e modifique o que considere oportuno e, sendo ben sabido que non era dado a eloxios, deixa escrito que o seu discípulo era xa un prodixio de erudición cando andaba polos trinta e poucos anos. Así mesmo, consta que Sarmiento era quen proporcionaba gran parte da bibliografía a Feijoo.

Nunha guía para o coñecemento e estudos sobre Sarmiento, Filgueira (1994a) afirma que os escritos do bieito constitúen unha obra:

[...] interdisciplinar, multiforme, [que] ambiciona abarcar los valores vigentes en la erudición universal; ahondar en las realidades inmediatas y abrir perspectivas para el mañana. No es sólo un riquísimo caudal de información para los investigadores de hoy sino el ejemplo de todo un programa de actividad intelectual y de actividad fecunda.

2 Filgueira dá conta de que a idea do *Epistolario* fora de Sánchez Cantón e que el se sente na obriga de facer realidade a iniciativa.

3 Non me atrevería a afirmar que Feijoo intente aplicar a “lóxica matemática a diversos campos”. Sarmiento matematiza o coñecemento de toda ciencia e, de maneira explícita, sobre todo en *Sobre un vegetable llamado Seyxebra*. (Álvarez 2002b).

Amplísima, dispersa, ofrece novedades tanto en las noticias que recoge como en las sorprendentes intuiciones.

Precisamente, como xa indicamos noutro lugar (Álvarez-Lires 2000),

[...] nesa amplitude, diversa e dispersa, radica unha das maiores dificultades coa que nos atopamos á hora de investigar o contido dos seus manuscritos. De seguida, sinalaremos algúns aspectos xerais do pensamento do noso frade que, interrelacionados co seu orixinal paradigma científico, nos axudarán a construír a súa figura humana, poñendo de manifesto a complexidade da mesma e a imposibilidade de etiquetala de maneira reducionista.

Na obra de Fr. Martín achamos escritos sobre o que hoxe denominaríamos Lingüística, Historia Natural, Química, Física, Matemáticas, Agricultura, Arquitectura, Astronomía, Dereito, Política, Xeografía, Medicina, Socioloxía [...].

Galicia omnipresente no pensamento de Sarmiento

No volume V da *Obra de 660 Pliegos*, frei Martín confesará o seu apaixonamento por Galicia e, en especial, por “el País de Pontevedra”, manifestando tamén que quen quixese instruír outra persoa do que se pode saber de Galicia, non precisa saír dela, “como use de sus sentidos interiores y exteriores”.

Nunha das cartas que escribe ao seu irmán Xabier afirma a súa devoción por Galicia da seguinte maneira: “Nada veo, nada oigo, nada palpo, nada leo, nada escribo, nada experimento y nada discurro que no tenga a la vista Galicia y la Boa Vila [Pontevedra] porque se tienta si se podrá utilizar algo de lo que se hace en otras partes”. En Pontevedra recolle nomes galegos para os seus onomásticos: de plantas, de persoas, topónimos; recupera cantigas, refráns, xogos, costumes, crenzas. Xa en Madrid, describe as paisaxes, os monumentos, as festas, as feiras. Trata das pesqueiras, dos remedios que se poden artellar para a Ría cegada polas areas, propón a construción de camiños ou escribe sobre a súa situación e o seu clima. Neste sentido, facemos nosas as palabras do profesor Pensado Tomé (1972): “Ninguén fixo máis pola Boa Vila”.

Filgueira salienta que a súa cela, couto vedado para tantos, está aberta aos paisanos que traballan na corte, como Antonio González, o canteiro da Almuíña, a quen Sarmiento buscou traballo nas obras reais. O canteiro págalle coas novas dun miliario, con nomes de plantas, de peixes, ditos e lendas. Aquelas dependencias que, agradecidos polo honor que supón, visitan o Duque de Medina-Sidonia, o Conde de Aranda, Campomanes, Quer, e un pequeno grupo de poderosos ilustrados, está aberta aos paisanos da “Boa Vila”.

Frei Martín, que rexeita honores e cargos para si mesmo, non dubida en recomendar galegos e galegas, fundamentalmente de Pontevedra, que solicitan o

seu favor. Algo podemos albiscar nas cartas do monxe que se conservan; ademais “cabe supor que na perdida correspondencia habería non poucas cartas de recomendación e que o encumbramento dalgúns personaxes destas bisbarras debérase, en boa parte, ao seu favor”.

Dentro da súa preocupación pola terra que tanto ama, a Galicia omnipresente, defenderá, ademais da mellora dos cultivos, o fomento da industria popular, con especial atención ao traballo das “gallegas”: a substitución do fuso e a roca polo torno de fiar, a mellora no branqueado dos tecidos, a dedicación ao cultivo da seda, a fabricación de xabrón, porcelana e papel. Tamén será obxecto do seu interese a mellora da metalurxia do ferro, para a que propón a utilización do carbón de “pedra”, á maneira de Inglaterra, pero alertando contra os fumes nocivos que poden atentar contra a saúde humana; a explotación racional das minas existentes en Galicia, a investigación das riquezas que posúe e moito máis. Unha consulta ao autógrafo *Catálogo de Autores* do propio frade pode proporcionar unha idea axustada da súa erudición, pois a maioría de obras de todas as escolas científicas europeas figura nela e non a modo de inventario, xa que as múltiples citas e anotacións dos seus escritos demostran que aquilo de que lía vinte e catro libros ao tempo, debeu de ser máis algo ca unha metáfora (Filgueira 1994a; Álvarez-Lires 2002a).

Filgueira (1994b) salienta que Sarmiento dispuña, segundo diversas testemuñas, dunha amplísima cela na que realizaba a vida no mosteiro, desde o estudo ata o xantar, na que recibía amigos e compañeiros de faladoiro, ilustrados cortesáns e paisanos galegos. Nela almacenaba os sete mil cincocentos volumes que figuran no *Catálogo*; diversos instrumentos científicos; “mixtos” recollidos nas súas viaxes; obxectos curiosos que lle enviaban para que realizase os “ditames” correspondentes –“platina”, plumas de ave, cornos de rinoceronte– testos nos que cultivaba plantas etc. O propio frei Martín realiza un inventario dos obxectos da súa cela, pouco antes da súa morte, para o abade do mosteiro, coñecéndose tamén un inventario publicado polo Conde de Quirós e outro do P. Urbel.

Algúns dos instrumentos científicos que posuía o noso frade eran: un telescopio inglés de reflexión, un microscopio de cinco lentes (regalo do P. Feijoo, que llo remite porque el non está xa para observar “átomos”), un astrolabio, “una muestra de sol portátil”, un estoxo matemático e outros instrumentos. No inventario cítanse tamén “un peso de Castellanos para el oro y una balanza”. Son numerosas as veces que o frade se lamenta de non posuír medios e cartos abondo para realizar “experiencias y combinaciones”, é dicir, para converter a súa cela nun laboratorio de investigación. Sarmiento é consciente de que entre o empirismo que predica e a súa realidade de monxe pechado nun mosteiro, hai unha *contradictio in terminis*, e así o fará notar nos seus escritos. Para paliar esa carencia, recorrerá a outros eruditos –“más curiosos que yo”– coa fin de que realicen os experimentos

e probas que el non pode levar a cabo, como no caso da “platina”. Aínda que se sabe das súas relación coa escola newtoniana holandesa e coa escola linneana, se a súa correspondencia non se perdesse saberíamos máis das súas relación con eminentes científicos europeos.

No centenario da morte de Sarmiento (1972b), en “O Padre Sarmiento e a fala galega”, Filgueira sintetiza o seu pensamento verbo da obra do frade:

A obra inxente de Fr. Martín Sarmiento enceta o *rexurdimento* de Galicia. Pouchos galegos terán amado máis e coñecido mellor a súa Terra e o seu Pobo.

De xenia pontevedresa, Seraxe, en Augasantas, naceu fora do eido familiar⁴, mais dentro dos límites da *Gallaecia* histórica e viviu moi pouco tempo eiquí. Anque lonxe no corpo, sempre tivo o seu pensamento posto na Terra nativa. Mestre de todos os saberes, que encetou o rexurdimento de Galicia e abriu novas roitas á ciencia española.

Anque o P. Sarmiento non fose un dos meirandes científicos españois do sec. XVIII, anque non tivese traballado arreo nos máis variados agros dos nosos saberes, anque non apañase tantos milleiros de novas nin fixera tantos descubrimentos, anque non tivese tan vivas intuicións, abondarían as súas teorías pedagóxicas entre elas, a defensa do emprego da lingua familiar no ensino para que dixésemos del, coas verbas de Pondal. De certo, esta era grande cousa.

FILGUEIRA FALA DOS ANTECEDENTES DO SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS

É ben sabido que o 12 de outubro de 1923 un grupo de mozos da Universidade de Santiago fundara o Seminario de Estudos Galegos (SEG). Filgueira Valverde era un daqueles nove mozos, un estudante ao que aínda lle faltaban uns días para facer os dezasete anos. Tense afirmado, repetidamente, que os antecedentes do Seminario de Estudos Galegos están noutras institucións (Real Academia Galega 2013):

En palabras do estudoso Alfonso Mato Domínguez (2001): “Pódese dicir que o Seminario de Estudos Galegos é unha institución que pertence á mesma árbore xenealóxica que iniciou en 1876 a Institución Libre de Enseñanza [...] a Junta para a Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (1907), o Institut d’Estudis Catalans (1907), ou a Residencia de Estudiantes (1910).

4 Hoxe sábese, case con seguridade, que Sarmiento naceu en san Xoán de Cerdedo (Santos 2008).

Tal afirmación semella proceder dunha entrevista que lle fixo a Filgueira Valverde, en 1928, o xornalista Xoán Xesús González, para a revista *Céltiga* (González 1928; Leonardo- 2013):

En Galicia era necesario este movimiento de colaboración docente e investigador [...] Hubimos de inspirarnos en el ejemplo de labor de cultura y patriotismo de la Sociedad de Estudios Vascos, institución que tanto ha laborado por la valorización cultural de aquel país [...]. Del Instituto de Estudios Catalanes, exaltador ferviente de las virtudes de aquella tierra. De la Junta de Ampliación de Estudios, que como se sabe va a la cabeza del movimiento intelectual del momento. Todo ello impelionos a abordar esta obra. Paralelamente quisiéramos suscitar una respuesta en el pueblo gallego a nuestra labor, cual la han obtenido estos otros centros de labor que menciono [...]

Efectivamente, hai constancia de colaboración entre o SEG e a Junta para la ampliación de Estudios (JAE) (Filgueira 1989); sábese, así mesmo, que en 1927 se crea a Comisión de Estudios, unha sorte de delegación da JAE en Galicia, que comeza a funcionar formalmente en 1928. Como indica Filgueira na cita anterior, era preciso montar unha “rede” de colaboración que abranguese a docencia e a investigación e a tal fin vai contribuír a colaboración entre ambas as institucións; non é casualidade que Sánchez Cantón formase parte da Comisión. Entre os méritos desta Comisión destaca a concesión de bolsas para a realización de estadías, das que se beneficiaron personalidades tan notorias como as irmás Fernández de la Vega, Castelao, Nóvoa Santos, Risco, Xoán V. Viqueira ou Isidro Parga Pondal.

Xa que logo, cando González entrevista a Filgueira, en 1928, a Comisión de Estudios era unha realidade e son innegables as coincidencias existentes entre as institucións citadas, mais creo estar no certo ao afirmar que as raíces do SEG non están en ningunha delas, senón na asunción, por parte dun grupo de pontevedreses, do espírito e o contido do “Plan de Estudios Gallegos” de frei Martín Sarmiento exposto no *Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega*, obra escollida polo frade bieito para resumir o seu pensamento ao respecto.

No que segue, documentarei o antedito a través de escritos, publicados e autógrafos, do profesor Filgueira Valverde que non se consultaron en estudos anteriores e que veñen completar o que se ten escrito respecto do SEG.

FILGUEIRA E SARMIENTO

De onde procede o interese de Filgueira por Sarmiento? Para responder esta pregunta é preciso facer referencia á Sociedade Arqueolóxica de Pontevedra (1894-1937) –que sería o xermolo do Museo de Pontevedra e do SEG– e ao seu primeiro

presidente, Casto Sampedro y Folgar (1848-1937), que exerceu a avogacía en Pontevedra, onde chegou procedente de Redondela, e conseguiu no só integrarse na vida social da cidade, senón tamén converterse nun dinamizador da vida cultural. No seu despacho organizou unha sorte de parladoiro erudito ao que asistía Filgueira desde ben novo e diversas personalidades da arte e da cultura pontevedresa, tales como Castiñeira Antelo, López de la Ballina (padriño de Filgueira), Casal Lois, Millán ou Said Armesto. En 1894 fúndase a Sociedade Arqueolóxica de Pontevedra, da que Sampedro é o primeiro presidente, co obxectivo de estudar as ciencias arqueolóxicas, adquirir e conservar obxectos e recuperar figuras de mérito, documentos e monumentos, no relativo á arte e historia da cidade. Ademais, a Sociedade fomenta a investigación, participa en exposicións, organiza excursións e viaxes de estudos (“xeiras”), forma unha ampla rede de correspondentes noutras cidades e vilas galegas, sobre todo en Pontevedra e Santiago, pero tamén fóra de Galicia.

A Arqueolóxica tamén é impulsora da recuperación da memoria de grandes personalidades relacionadas con Pontevedra, como Frei Martín Sarmiento: “Por iso, non é estraño que o Museo posúa un importante fondo documental do sabio bieito” (Valle 2011) nin que Filgueira, discípulo e colaborador de Casto Sampedro, herde do seu mestre a admiración pola obra do gran bieito. Pódese dicir que a Sociedade Arqueolóxica se adiantaba ao seu tempo nas novidosas iniciativas e estudos, entre os que se contan varios tomos sobre a historia de Pontevedra, dos que cómpre destacar pola súa pertinencia para o asunto que nos ocupa o Tomo II, *Sarmiento sobre Pontevedra, epigrafía*, publicado en 1900. Por outra parte, Casto Sampedro, nas súas recolleitas adoita usar o mesmo método que Sarmiento no seu *Coloquio de 24 gallegos rústicos*, recollendo coplas e facendo logo un glosario, cuxas palabras vai comentando (Fuentes 2011).

Desde 1912, a Sociedade foi reducindo a súa actividade ata o punto de quedar case só o presidente Casto Sampedro, de tal maneira que Filgueira afirma que *a entidade chegou a converterse nunha sorte de pseudónimo seu*, e conta como Sampedro apartaba os libros das cadeiras do seu despacho para celebrar xuntanzas ás que non asistía ninguén. A partir de 1921, á vista da deriva da Sociedade, Filgueira e Castelao ofrécenlle a Sampedro a posibilidade de revitalizar a Sociedade coa colaboración do Club de remo Karepas, do que formaban parte, entre outros, o propio Castelao, Losada Diéguez, Blanco Porto, Pintos Villar, Iglesias Vilarelle e Sánchez Cantón. Estes antecedentes cadran coas afirmacións de Alonso Montero (2015a, 2015b) quen salienta que non pouco aprendeu o profesor Filgueira de Casto Sampedro e que entre as influencias académicas que recibe están as de Losada Diéguez e Sánchez Cantón.

O propio Filgueira, nun escrito autógrafo de 1973 (Filgueira 1973), afirma o seguinte:

Os traballos do Seminario que Lois Diéguez con Iglesias Vilarelle comezaran en Pontevedra con algúns de nós dispuxeran un traxectar novo alonxado dos tópicos [...]

Os fondos da Sociedade foron cedidos ao Museo de Pontevedra, fundado en 1927 e inaugurado en 1929, do que Casto Sampedro será o seu primeiro director. A Arqueolóxica disolveuse formalmente en 1937, pero o legado sarmentiano pasou á nova institución.

OS ANTECEDENTES SARMENTIANOS E PONTEVEDRESES DO SEG

Nunha cronobiografía de Filgueira, Xosé Carlos Valle Pérez (2007) manifesta que o polígrafo galego, comeza con brillantez os estudos de bacharelato no Instituto Xeral e Técnico de Pontevedra, matriculándose inicialmente (convocatoria de xuño de 1917) por libre (ensino non oficial, non colexiado). A partir do curso 1917-1918, e ata o seu remate no curso 1921-1922, será alumno oficial. No Instituto terá como profesores figuras tan destacadas, claves na súa formación e desenvolvemento intelectual, como Ernesto Caballero, Ramón Sobrino, Antón Losada Diéguez ou Alfonso Daniel Rodríguez Castelao; os dous últimos, entre outros, promotores dunha “Xuntanza de Estudos Galegos” (1922), precursora de iniciativas tan emblemáticas e nas que tan activa, decidida e decisivamente participou Filgueira, como o Seminario de Estudos Galegos ou o Museo de Pontevedra.

Pola súa parte, Filgueira (1973) relata nun escrito autógrafo, *O que foi o Seminario de Estudos Galegos*, a fundación do SEG dicindo que “No outono de 1923 ben cediño, 9 rapaces saíran cara as terras da Amahía por firmar na Casa do Castro de Ortoño onde se criara a nosa Rosalía [...]. Fomos a pé [...] anotamos hórreos, castros [...] o que serían logo as xeiras da institución que imaxinabamos”. Tamén deixa testemuño da identidade dos integrantes do grupo:

Fermín Bouza Brey
Wenceslao Requejo Buet⁵
Xosé Pena e Pena
Lois Tobío Fernández
Ramón Martínez López
Manuel Magariños Negreira
Francisco Romero Lema
Alberte Vidán Freiría e mais eu

5 Non está claro o apelido na caligrafía de Filgueira e a transcripción é dubidosa. Noutros textos impresos aparece tamén como Bruet ou como Bouet.

Así mesmo, deixa clara constancia dos antecedentes pontevedreses do SEG:

Os traballos do Seminario que Lois Diéguez con Iglesias Vilarelle comezaran en Pontevedra con algúns de nós dispuxeran un traxectoria alonxada dos tópicos [...]

Axiña contamos con Cotarelo Valledor e Cabeza de León, coa afervorada acollida do grupo Nós [...]

Dende aquel entón e ata o ano 36 [...] en Galicia sabíase do labor das diversas Seccións do Seminario no que hoxe chamaríamos “traballo interáreas”.

No citado escrito, pasa revista cronolóxica aos catro Presidentes do SEG e á actividade realizada en cada mandato (Cotarelo Valledor, Cabeza de León, Iglesias Iglesias e Otero Pedrayo). Non esquece as referencias a Castelao e aos benfeitores e amigos do SEG como o arcebispo Lago González ou Xoaquín Arias Sanxurxo.

Refírese Filgueira a frei Martín Sarmiento, omnipresente na súa obra, a propósito do arcebispo de Compostela Lago González, grande amigo, e di del: “O arcebispo de Compostela Lago González, á maneira do P. Sarmiento [...] cheo de fervor polos estudos galegos engadiu ao Seminario un novo mestre”.

Este escrito proporciona, ademais, datos concretos das sedes que ocupou o SEG e da súa Biblioteca. Respecto das primeiras, relata Filgueira que se comezou polas casas dos fundadores, pasouse despois ás aulas das Facultades de Filosofía e Letras, Ciencias e Dereito. Asentouse no edificio San Clemente por cesión da Sociedade Económica desde 1926 e, finalmente, pasou a ocupar dependencias do Antigo Colexio de Fonseca desde 1930.

Dedica atención especial á Biblioteca do Seminario, a partir de 1926, e di que o bibliotecario foi Fraguas e Fraguas e que se organizou en dúas seccións: a Sección de Fonseca de Letras e a da Facultade de Ciencias, laboratorio. Sempre segundo Filgueira, a biblioteca contaba con 4000 volumes e revistas, o que constitúe un número nada desprezable daquela.

Filgueira disertará sobre o Plan de estudos galegos de Sarmiento na sesión inaugural do Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento (IEGPS)⁶, en cuxa xuntanza fundacional está presente a maioría de intelectuais que sobreviviu á guerra, entre os que se contan Filgueira Valverde xunto a Sánchez Cantón e Xesús Carro, que formaron parte do núcleo promotor da entidade. Fundada en 1944 como unha sección integrada no Consejo Superior de Investigaciones Científicas

6 O IEGPS creouse en 1944, como institución dependente do CSIC, e a el foron parar os fondos do SEG que quedaran. O resto perdeuse ou fora destruído.

(CSIC) encargada de suceder o SEG, foi dirixida por Filgueira Valverde entre 1971 e 1981, período no que rexe tamén a súa publicación periódica, *Cuadernos de Estudios Gallegos* (Fraga 2014; Real Academia Galega 2015). Pouco tempo despois, tamén se integran Otero Pedrayo, Vicente Risco e Florentino Cuevillas. Outros colaboradores nos primeiros tempos foron persoeiros como Fraguas, Ferro Couselo, Couceiro Freijomil, Taboada Chivite ou Iglesia Alvariano.

Na disertación sobre *El Plan de Estudios Gallegos ideado por el P. Sarmiento* (Filgueira 1947), o autor desvela que a idea do nome Padre Sarmiento é súa e de Sánchez Cantón e que o Plan do bieito é o antecedente de diversas institucións galegas, entre elas o SEG. Sobre esta cuestión volverá Filgueira, de maneira case obsesiva, nas súas obras posteriores.

En *El Padre Sarmiento en el Museo de Pontevedra* (Filgueira 1972a), prosegue coa súa teima de executar o “testamento espiritual de Fr. Martín”, do que afirma que está

[...], tan lleno de precursiones –como demorado en su cumplimiento, requiere cada vez mayor número de cumplidores: El “Alethófilo” que imaginaba ya no puede ser ni un sabio aislado ni una sola sociedad de eruditos, sino una red muy amplia de investigadores y de entidades. A quien cabe la honra de presidir en este momento dos de ellas, directamente llamadas a la realización de lo que hoy denominamos su “mensaje”, trae a estas páginas de los “Cuadernos” del Instituto que lleva su nombre, la noticia de cuanto estudio se puede hallar de él en el Museo de Pontevedra.

Explica con moitos pormenores de que maneira o Museo recolle o legado da Sociedade Arqueolóxica no referente a exaltar a figura de Sarmiento e menciona o estudo da obra do bieito por Casto Sampedro e Sánchez Cantón:

Al establecerse la Sociedad Arqueológica tomó a su cuidado el enaltecimiento de la memoria del que había iniciado, con rigor científico, la arqueología, la historia e, incluso, la botánica local. Coloca lápidas conmemorativas. Comienza a reunir datos y manuscritos y publica extractos de éstos. El primer contacto entre Sánchez Cantón y don Casto Sampedro, iniciador y alma de la Sociedad, se establece con motivo de la minuciosa revisión de las copias de la “Colección Medina Sidonia”: llevada a cabo en Madrid, siendo estudiante⁷, por el que andando el tiempo, sería Patrón o fundador del Museo de Pontevedra y Director del Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos.

7 Tendo en conta que Sánchez Cantón se doutorou en 1913, os seus estudos da obra de Sarmiento son anteriores a esta data (“na súa época de estudante”).

La acción del Museo fue muy afortunada. Los fondos recibidos de la Sociedad Arqueológica se acrecentaron pronto gracias a las donaciones de generosos amigos, entre los que es justo destacar los de Prudencio Rovira Pita, José Fernández López, Casto Sampedro y Mon, los Riestra y Pardo, Antonio Puig y el propio Sánchez Cantón.

Relata, agora, as dificultades que o Museo tivo para editar a obra do frade, debido a que permanecía inédita case na súa totalidade.

Desde la fundación de nuestro Museo, en 1927, los que aquí trabajamos nos hemos esforzado por erigir a la memoria de Sarmiento aquel monumento perenne que pedía para él López Peláez en el Segundo Centenario de su nacimiento desde las páginas de la prensa pontevedresa: recoger, imprimir, difundir su obra [...]. De cierto no fue remisa en estas tareas la ciudad que el gran benedictino amó tan apasionadamente. Su pertinaz ineditismo dificultó la tarea. No es éste el momento de esclarecer las complejas causas de este hecho, difícilmente explicable: el “Rexurdimento” se hubiera adelantado un siglo de haberse publicado en vida, o por lo menos en los cincuenta años siguientes, lo más importante de su producción, que siguió y sigue en su mayor parte inédito.

Non entra Filgueira na análise dese ineditismo que cualifica de “hecho difícilmente explicable”. Noutras ocasións, xa me referín a un conxunto de causas que, o meu xuízo, determinaron que o bieito se negase a publicar (Álvarez-Lires 2002a)⁸; entre as que non é unha cuestión menor un cúmulo de incomprensións e burlas que había de soportar por mor das súas avanzadas ideas e propostas. Mostra de que estas non eran comprendidas, nin sequera polo grupo selecto de ilustrados que frecuentaba o erudito parladoiro da súa cela, é unha carta ao

8 Efectivamente, semella unha contradición que o bieito, que pretende contribuír á “felicidade” e á “utilidade” do xénero humano, non publique a súa obra. Mais se, como di Filgueira, “espigamos” a súa obra, aquí e aló van aparecendo as razóns desta renuencia a publicar:

Medo á Inquisición: por moi protexido que Sarmiento estivese polo poder real, está escarmentado na cabeza de Feijoo, que tivo que pasar polo transo de cortar parte da súa obra por esixencias da Inquisición e que se librou de maiores quebrantos pola intervención real ao seu favor. No século XVIII aínda hai noticias da queima dunha “bruxa” en Sevilla e moitos son os ilustrados que sofren desterro.

Descarta verse envolto en “disputas inútiles” como as que tivo que atender e soportar Feijoo. Desta maneira, a única obra que publica Sarmiento é a *Demonstración Crítico Apologética* en defensa de quen considera “maestro y señor”.

A “feroz autocensura” que o frade exerce sobre os seus escritos, pois considera que sendo un empirista, que defende o coñecemento polos sentidos, vese na obriga de “conocer por los libros”.

O propio frade manifesta que non quere pasar polos problemas de impresión, verdadeiros crebacabezas na súa opinión.

Duque de Medina Sidonia na que manifesta o seu desacougo: “¡Qué lástima que fray Martín Sarmiento haya dado a la vejez en la manía de leer libros de la Historia Natural y Botánica! No ignora usted que algunas veces en cabeza de otros me habló en ese tono. ¡Qué lástima, respondo yo, que haya llegado a tanto la barbarie en España!”

Malia todas as dificultades, o Museo e o propio Filgueira dedican especial atención a editar a obra do frade bieito, empeño que el mantivo ata a súa morte e dura ata os nosos días, publicando un bo número de obras e disertacións do ilustre bieito:

En cuanto a publicaciones, desde su primer número, “El Museo de Pontevedra” dedica atención preferente a Sarmiento y sus obras. Publica, entre otros manuscritos suyos, el *Elogio de Pontevedra*, *El Río Lérez* (tomo I), *Inscripciones*, *Cartas* (IV), la biografía inédita de *Varones Ilustres* (XX-X XI), aparte de artículos como el de Sánchez Cantón (el mejor conocedor de Sarmiento hasta las tareas actuales de Pensado).

El Director del Museo ha publicado *El Plan de Estudios Gallegos ideado por el P. Sarmiento* (1947); *El Padre Sarmiento, precursor de la Misión Biológica de Galicia* (1962); *Frei Martín Sarmiento, el último Cronista de Indias* (1972); *O Padre Sarmiento e a fala galega* (1972); *Feijoo y Sarmiento ante la antigüedad clásica*; *El Padre Sarmiento, precursor de los estudios locales* [...]

Filgueira (1981b) indica que o *Plan de Estudios Gallegos* de Sarmiento é precursor do Seminario de Estudos Galegos, da Misión Biolóxica de Lourizán, do IEGPS, da Real Academia Galega e doutras institucións galegas existentes hoxe, que tardaron máis de 200 anos en fundarse, desde que frei Martín fixera as súas propostas. Neste Plan, continúa, un alethophilo, moitos alethophilos, espallados ou xuntos, traballarían a partir dos mesmos principios e coa mesma finalidade. Na súa obra *Fr. Martín Sarmiento (1695-1772)* (1994a), editada pola Fundación Barrié, afirma que “iniciara os seus estudos sobre Sarmiento había 70 anos”, é dicir, en 1923.

Volvendo á sesión inaugural do IEGPS, láíase Filgueira da desaparición do SEG “en mal hora interrumpido”⁹ e relata que entre 1923 e 1934 quedara testemuña no SEG dun informe que redactou con González García-Paz (Filgueira/González 1934), no que intentaron seguir as liñas do Plan proposto por Sarmiento e que,

9 Unha maneira eufemística de referirse a que o SEG foi coutado polo golpe de estado do xeneral Franco; moitos dos seus membros, colaboradores e militantes do Partido Galeguista, foron perseguidos, tiveron que exiliarse e, mesmo, un nutrido grupo foi fusilado (é ben sabido que Galicia foi feudo da sublevación desde a primeira hora).

seguindo tal Plan, se editasen libros de divulgación, unha Historia Natural de Galicia, se realizasen cursos de Ciencias Naturais etc. Agora, di, “outórgaselle a Sarmiento o que daquela se lle tiña que ter outorgado o Padroado sobre os estudos de Galicia”.

Antes de continuar, semella obrigado revisar que propuña Sarmiento no seu Plan, recuperando o xa expresado noutro lugar (Álvarez-Lires 2000):

Comeza por reseñar a bibliografía precisa para elaborar un plan de estudos e investigacións de Galicia e para Galicia, no que defenderá que se editen textos en galego, así como obras científicas sobre Xeografía Galega, Historia Natural de Galicia, etc. Todas estas preocupacións están presentes e espalladas na vasta obra do insigne beneditino pero, tal como ás veces adoitaba facer, será o *Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega* a obra escollida para resumir o seu pensamento verbo dun plano galego de estudos e investigacións.

Propón na citada obra, que se leve adiante un traballo colectivo, por doce *Alethophilos* (indagadores da verdade), que terían a súa sede en Santiago, para investigar nos arquivos e bibliotecas, ademais de relacionarse cos múltiples “literatos” [científicos] que alí habería, aínda que nas “benignas estaciones” fosen traballar á “mariña” pontevedresa, aos pazos de Malvar e Lourizán, onde se poderían criar toda clase de “vegetables”.

Nunha liña que lle é moi querida, pensa na formación dunha Biblioteca, facendo unha relación dos títulos escollidos que nela debe haber, laiándose de que como non hai obras de Xeografía, Historia, Botánica, etc. de Galicia, haberá que conformarse con adquirir títulos xerais.

As liñas de investigación (diríamos hoxe) que propón, aparecen nun plano que denomina de “Cuadernos” das seguintes materias:

- 1º.- Lengua. Etimoloxías
- 2º.- Geografía. Toponimias
- 3º.- Historia Natural, con sus voces
- 4º.- Inscripciones, monedas, pesos, medidas, fechas, épocas.
- 5º.- Fórmulas y costumbres singulares (hoxe diríamos, etnografía, folklore, antropoloxía cultural, etc.)
- 6º.- Diplomática

Tal como nos indica repetidamente nos seus escritos, as Etimoloxías deben ser o eixe das investigacións e salienta, así mesmo, que non se debe abandonar xamais o estudo da lingua galega.

Semellan estar claros os antecedentes do SEG mais, para corroborar o afirmado, consultáronse outras fontes, entre elas un escrito autógrafa de Filgueira (1944?), que a todas luces é o borrador da disertación á que nos vimos de referir,

do que reproducimos deseguido algúns parágrafos significativos para o propósito deste artigo:

Quienes un día formamos el Seminario de Estudios Gallegos y nos formamos en él no pudimos ver sin dolor la extinción de un título que fué símbolo de nuestro quehacer en doce años de un trabajo lleno de entusiasmo, pero no podemos negar que la presencia del nombre de Fray Martín Sarmiento en el rubro del Instituto que, por fortuna para todos, viene a reemplazar el camino en mal hora interrumpido, es como una previa afirmación del espíritu que ha de animar al nuevo “Instituto de Estudios Gallegos”.

Poderíase argüír que o feito de incluír, en 1943, o nome de Sarmiento non sería máis ca unha homenaxe merecida ou, como acertadamente indica o profesor Costa Rico, unha “homenaxe amorosa a Sarmiento e ao seu Plan de Estudos para Galicia de 1771” (Costa 2010), pero iso non implicaría, necesariamente, que os antecedentes do SEG estivesen nos escritos do frade bieito. Sigamos, pois, escoitando a Filgueira:

[...] el gran benedictino, no sólo profesó la erudición en todas las ramas del saber gallego, sino que dejó un completo plan de investigaciones sobre los más diversos aspectos de nuestra tierra¹⁰. Habíase propuesto su nombre para completar el rótulo del Seminario, en aquella memorable excursión a la casa del Castro de Ortoño, olvidado lugar rosaliano, en la paz de la Amahía, el 12 de octubre de 1923; desechose por no estar entonces tan difundido entre nosotros el uso de tales advocaciones. Hoy se le otorga lo que mucho antes de nuestro juvenil empeño debió habersele entregado: el reconocimiento de una suerte de patronazgo suyo sobre los estudios gallegos.

Este plan pudiera componerse con la mera organización de sus monografías de tema gallego [...] pero lo curioso es que conste, con minuciosos pormenores, en una de sus más digresivas y desbordantes obras: el “Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega” que hizo imprimir en 1923 el Arzobispo Lago González, como folletón de un periódico tudense que hoy constituye uno de los más raros impresos de estos últimos años. El “onomástico” era lectura obligada de los fundadores del “Seminario” en el momento que surgió la idea de constituirlo; cerca de ciento setenta años habían tardado en hallar cumplimiento los anhelos del P. Sarmiento, lo mismo que habían tardado en imprimirse aquellas páginas, escritas con tanto amor [...].

---

10 O subliñado é da autora do artigo.

Continúa Filgueira coa súa digresión e analiza os pormenores de cada un dos “cadernos” propostos polo bieito, xa citados anteriormente:

- 1º.- Lengua. Etimoloxías
- 2º.- Geografía. Toponimias
- 3º.- Historia Natural, con sus voces
- 4º.- Inscripciones, monedas, pesos, medidas, fechas, épocas.
- 5º.- Fórmulas y costumbres singulares (hoxe diríamos, etnografía, folklore, antropoloxía cultural, etc.)
- 6º.- Diplomática

E engade: “una organización aproximada a la de nuestras secciones podría reconocerse en el plan de «cuadernos»”¹¹. As seccións existentes en 1930, que detalla Filgueira, son:

- Prehistoria
- Historia. Arqueoloxía e Hª da Arte
- Filoloxía
- Hª da Literatura
- Arte e Literatura
- Xeografía
- Etnografía e folklore
- Ciencias Sociais
- Ciencias Xurídicas e económicas
- Ciencias Naturais co Laboratorio de Xeoquímica
- Ciencias Aplicadas
- Pedagoxía e Laboratorio de Psicotecnia

Non é posible afondar máis no escrito citado, no espazo deste artigo, pero podemos afirmar que non sería rigoroso establecer unha comparación mimética entre as Seccións e os Cadernos (o propio Filgueira fala de “organización aproximada”), porque as ciencias do século XVIII non eran as ciencias do século XX, entre outras cousas porque en tempos de Sarmiento acontecía que algunhas disciplinas eran case omnicomprensivas e, así por exemplo, a Historia Natural comprendía, entre outras, a química, a medicina e a botánica. Téñase presente que ata finais do século XVIII; nalgúns casos, e mediados do XIX noutros, as disciplinas non se farán autónomas, como aconteceu coa Química e a Bioloxía,

---

11 Idem.

respectivamente (Álvarez-Lires 2002a); outras disciplinas, como as Ciencias Sociais, nin sequera existían. Malia o antedito, está clara a similitude entre as Seccións e os “Cadernos”, e tal circunstancia non é casual senón intencional.

É ben sabido que o SEG se estruturou en Seccións, como vimos de expoñer, que fomentaban o traballo interdisciplinario e en equipo e, ademais, ofrecía a novidade de ocuparse de investigar aspectos propios de Galicia no eido das ciencias experimentais, como os traballos de Isidro Parga Pondal referentes á Xeoquímica de Galicia, á presenza do iodo nas algas de Galicia e a súa posible aplicación na industria ou sobre o volframio (Leonardo 2013), nos que “colaboraron a licenciada en química, Dolores Lorenzo Salgado, e a licenciada en farmacia, Amparo Arango Fernández, por citar algunhas das poucas mulleres con nome que formaron parte da institución”. Tamén é de salientar, como novidade, a atención prestada á pedagogía, na que destaca o *Método de lectura* ideado por Josefa Iglesias Vilarelle. A cultura galega con proxección internacional, conforme ás tendencias europeas máis modernas do momento, tivo un lugar preeminente na actividade desenvolvida polo SEG nos seus anos de existencia (Val 2013).

O Seminario organiza excursións científicas, as “xeiras”, verdadeiras rutas de investigación nas que, á maneira sarmentiana (que xa adoptara no seu día a Sociedade Arqueolóxica), se introducía a investigación interdisciplinaria e se realizaban múltiples tarefas en equipo, como anotacións e catalogacións. Filgueira refírese a estas “xeiras”, colocando o seu antecedente en escritos de Sarmiento:

En cuanto al conjunto de los estudios de nuestro pasado sus “Apuntamientos para componer una historia general de Galicia y particular de Pontevedra” redactados en 1752 (Col. M.S. T V, 3), representan un verdadero sistema orgánico [...].

Nuestras campañas conjuntas para esta catalogación aparecen también previstas en el Onomástico¹²: “No ha de pasar año en el que no haya alguna jornada por Galicia, mayor o menor [...] En cuadernos aparte, colocarán todas sus jornadas, o grandes o pequeñas, con el día, mes y año en que las comenzó y acabó” (On. 665).

Reflexiona Filgueira neste mesmo escrito sobre a oposición ao Plan de Sarmiento, prevista polo propio frade, escarmentado de que as súas propostas fosen desconsideradas, mesmo polo grupo selecto de persoas ilustradas que tiñan acceso a súa cela de Madrid (Álvarez-Lires 2000), e reproduce a seguinte cita do bieito:

---

12 Subliñado da autora.

Ya me hago cargo de las dificultades que me opondrán a todo lo dicho pero yo no me espanto de razones. La mayor dificultad es “no querer” y la pápara cantilena de Galicia, “Non señores acá non facemos iso”. Nada propongo que aquí que no haya ejecutado yo, y aunque no con tanta extensión con la bastante respecto del corto tiempo que andaba por Galicia, y muy de paso. Con seis años que yo estuviese en Galicia, y con medios y libertad para viajar de aquí para allí recogería todo lo dicho y mucho más. ¿Y que no podría recoger Alethophilo empleando veinte años? (On. 593)

Finalmente, fai totalmente explícita a inspiración do SEG no Plan de Sarmiento:

De los diez [cursos de trabajo] que corrieron entre 1923 y 1934 ha quedado constancia en el informe que tuve el honor de redactar con S. González García-Paz con mayor entusiasmo que saber, medios materiales y fortuna, interpretamos entonces seguir las líneas generales del plan previo a toda investigación gallega ideado por Fr. Martín Sarmiento. [...] Ahora, [...] antes del segundo centenario del “Onomástico de la lengua gallega”, los propósitos, las previsiones, los anhelos que representaba, “comprido fin terán”.

CONCLUSIÓN

Despois de examinar unha apreciable porción dos escritos do profesor Filgueira Valverde, publicados e inéditos autógrafos, non cabe a menor dúbida de que sempre considerou unha honra e un deber executar o testamento “espiritual” de frei Martín Sarmiento, continuar co seu legado –primeiro no SEG, despois no Museo, logo no IEGPS e, sempre, nos seus escritos e disertacións– pero, desafortunadamente, malia os seus esforzos, só o conseguiu en parte. Pouca xente comprendeu a obra do frade bieito, moita menos utilizou a guía elaborada polo profesor Filgueira para estudala. Non obstante, catro teses de doutoramento sobre a obra de Sarmiento e as publicacións derivadas delas constitúen logros nada desprezables, tendo en conta o ineditismo dos seus manuscritos e as dificultades para realizar as investigacións precisas, hoxe minimizadas pola dixitalización dunha parte dos escritos do bieito.

Tamén é notorio, a esta altura, que non é preciso buscar as raíces do Seminario de Estudos Galegos fóra da nosa terra, pois estas son, fundamentalmente, sarmentianas e pontevedresas, e tamén é certo que, como dicía Lois Tobío, o Seminario viñera ser un catalizador de ideas, sentimentos e arelas que andaban no ar (Val 2013). O feito de que os principios fundacionais do SEG cadren cos doutras institucións como a Institución Libre de Enseñanza ou o Seminari d’Estudis Cataláns

non é de estrañar, pois é ben sabido polos estudos de historia da ciencia que xorden ideas, inventos, descubertas e institucións en distintos lugares ao mesmo tempo e con enfoques semellantes e, ademais, o Plan de Sarmiento precisaba dunha institución para levalo a cabo. Que mellor alternativa que tomar exemplo de institucións que xa demostraran a súa eficacia? Mais, unha cousa é asemellarse na estrutura organizativa e outra ben diferente son as fontes que inspiran ese “traxectar novo alonxado dos tópicos” como dicía Filgueira: velái os antecedentes do SEG.

Dito o que antecede, resulta sorprendente que as repetidas referencias de Filgueira aos devanditos antecedentes non fosen significativas ata hoxe, sendo como era un dos fundadores do SEG e gran coñecedor da obra do bieito, sempre en contacto con Sánchez Cantón, de quen afirma que era o mellor coñecedor da obra de Sarmiento, pois realizara con don Casto Sampedro una minuciosa revisión das copias da Colección Medina Sidonia¹³ dos escritos do bieito cando era estudante en Madrid.

E agora, permítaseme a licenza de tomar o testemuño dunha parte dese legado sarmientiano:

Está pendente o proxecto da edición crítica do Catálogo da súa Biblioteca, obra microfilmada cedida pola Biblioteca da Universidade de Vigo ao Museo de Pontevedra. Tamén o está a edición crítica da Colección Medina Sidonia. É preciso revitalizar a Cátedra Filgueira Valverde da Universidade de Vigo, dotándoa do orzamento preciso para a realización de proxectos de investigación.

A invisibilidade da obra de frei Martín, que semella perseguir a boa parte da xente que se dedica (que nos dedicamos) a estudar a súa obra, non debe continuar por máis tempo. Seguir profundando na presenza de Sarmiento nos escritos de Filgueira pode ser unha maneira de continuar o legado de ambos os investigadores e de continuar a crebada liña do tempo. O “rexurdimento” do Museo de Pontevedra pode constituír unha boa ocasión para confiar, parafraseando a Filgueira, en que as inqedanzas de Sarmiento “cumprido fin terán”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Allegue Aguete, Pilar (1993): *A Filosofía Ilustrada de Fr. Martín Sarmiento*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

13 Non estamos en condicións, neste momento, de asegurar que a colección á que se fai referencia fose a de Medina Sidonia; podería ser tamén algunha das que daquela pasaban por tal: a Colección Dávila da Biblioteca Nacional ou a Colección de los Heros da Biblioteca da Real Academia da Historia.

- _____ (1997): “Fr. Martín Sarmiento. Sobre a tolerancia ou das relacións entre ética, política e dereito”, en *O padre Sarmiento e o seu tempo: Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela. T. 1, 283-303.
- Alonso Montero, Xesús (2015a): *Xosé Filgueira Valverde. O intelectual, galeguista, o profesor, o investigador*. Vigo: Ir Indo Edicións.
- _____ (2015b): *Xosé Filgueira Valverde. Biografía intelectual*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Álvarez-Lires, María (2000): *A ciencia no século XVIII: Fr. Martín Sarmiento (1695 - 1772), unha figura paradigmática*. Vigo: Universidade.
- _____ (2002a): *Sarmiento: un científico da Segunda Ilustración*. Santiago de Compostela: Universidade.
- _____ (2002b): “A ciencia newtoniana na obra de frei Martín Sarmiento: unha interpretación orixinal”, en Xosé Carlos Valle Pérez (dir.), *Frei Martín Sarmiento (1695-1772)*. Pontevedra: Museo de Pontevedra, 49-64.
- _____ (2007): “As mulleres galegas, sabias e laboriosas, na obra de Sarmiento (1695-1772)”, en Helena González e M.ª Xesús Lama (eds.), *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos galegos. Mulleres en Galicia*. Sada: Edicións do Castro, 457-470.
- Álvarez Lires, María e José Tojo (2002): “Una figura preclara de la ciencia en España en el Siglo XVIII: Fray Martín Sarmiento”, en Andrée Despy-Meyer (ed.), *Institutions and Societies for Teaching, Research and Popularisation. Proceedings of the XXth International Congress of History of Science (Liege, 20-26 July 1997)*. Vol. XIX. Brepols Publishers: Turnhout.
- Costa Rico, Antón (2010): “O Seminario de Estudos Galegos: laboratorio dun plan pedagóxico para Galiza”, *Sarmiento* 14, 27-49.
- Costa Rico, Antón e María Álvarez Lires (eds.) (2002): *Fray Martín Sarmiento. La educación de la niñez y de la juventud*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Filgueira Valverde, Xosé (1947): *El Plan de estudios gallegos ideado por el P. Sarmiento*. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- _____ (1972a): “El P. Sarmiento en el Museo de Pontevedra”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* XXVII, 74-103.
- _____ (1972b): “No centenario. O Padre Sarmiento e a fala galega”, *Grial* 38, 385-393.
- _____ (1972c): *Fray Martín Sarmiento, el último cronista de Indias*. Folleto conmemorativo de la Hispanidad, XVI. Pontevedra: Hogar Provincial..
- _____ (1981a): *Ideas y sistema de la historia en Fr. Martín Sarmiento*. Madrid: Real Academia de la Historia.

- _____ (1981b): *Hombres que hicieron Galicia: Fray Martín Sarmiento*. A Coruña: Grafiqa.
- _____ (1983a): “Feijoo y Sarmiento ante la antigüedad clásica”, en Filgueira 1983b: 9-35.
- _____ (1983b): *Estudios sobre Feijoo y Sarmiento*. Cuadernos de la Fundación Pastor, 31. Madrid: Fundación Pastor de Estudios Clásicos.
- _____ (1989): “La Comisión de Estudios en Galicia”, en Manuel Sánchez Ron (coord.), *La Junta para Ampliación de Estudios e investigaciones científicas 80 años después, 1907-1987*. Vol. II. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas, 103-117.
- _____ (1994a): *Fray Martín Sarmiento (1695-1772)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- _____ (1994b): *Frei Martín Sarmiento e a Galicia do seu tempo*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- _____ (1994c): “América ante dos ilustrados españoles. Feijoo y Sarmiento”, en *II Congreso de Academias Iberoamericanas de la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia, 227-247.
- Filgueira Valverde, Xosé e María Xesús Fortes Alén (eds.) (1995): *Fr. Martín Sarmiento. Epistolario*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Filgueira Valverde, Xosé e Sebastián González García-Paz (1934): *Dex cursos de traballo (1923-1934)*. Santiago de Compostela: O Seminario.
- Fraga Vázquez, Xosé Antón (2014): “Juan López Suárez”, en *Álbum da Ciencia*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. <http://www.culturagalega.org/albumdaciencia/detalle.php?id=504> [consulta en febreiro 2016].
- Fuentes Alende, Xosé (2011): “Casto Sampedro Folgar e a antropoloxía cultural de Galicia”, en Xosé Carlos Valle Pérez (coord.), *X Memorial Filgueira Valverde de 2011*. Pontevedra: Universidade de Vigo, 39-80. <http://filgueiravalverde.blogspot.com.es/2011/10/x-memorial-filgueira-valverde.html> [consulta en febreiro 2016].
- González, Xoán Xesús (1928): “Una visita al Seminario de Estudios Gallegos”, *Céltiga* 74, s.p.
- Hankins, Thomas (1988): *Ciencia e Ilustración*. Madrid: Siglo XXI.
- Leonardo Docanto, Francisco J. (2013): *Isidro Parga Pondal, Doutor en Cencias. Itinerario investigador*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- Marañón, Gregorio (1934): “Feijoo y Sarmiento”, en *Las ideas biológicas del Padre Feijoo*. Madrid: Espasa Calpe, 138-147.
- Mato, Alfonso (2001): *O Seminario de Estudos Galegos, na documentación que garda o Instituto Padre Sarmiento*. Sada: Edición do Castro.

- Pensado Tomé, Xosé Luís (1972): *Fr. Martín Sarmiento, testigo de su siglo*. Salamanca: Universidad.
- Pérez Rodríguez, Uxío (2009): *Astronomía, matemáticas e o seu ensino na obra de Fr. Martín Sarmiento (1695-1772). Aplicacións didácticas da Historia das Ciencias e das Técnicas*. Vigo: Universidade. Tese de doutoramento.
- Real Academia Galega (2013): “Aniversario do Seminario de Estudos Galegos”, [http://academia.gal/novas/-/asset_publisher/E4jf/content/aniversario-o-seminario-de-estudios-galegos?redirect=http%3A%2F%2Facademia.gal%2Fnovas%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_E4jf%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_count%3D2%26_101_INSTANCE_E4jf_advancedSearch%3Dfalse%26_101_INSTANCE_E4jf_keywords%3D%26_101_INSTANCE_E4jf_delta%3D10%26_101_INSTANCE_E4jf_cur%3D38%26_101_INSTANCE_E4jf_andOperator%3Dtrue_\[consulta en febreiro 2016\]](http://academia.gal/novas/-/asset_publisher/E4jf/content/aniversario-o-seminario-de-estudios-galegos?redirect=http%3A%2F%2Facademia.gal%2Fnovas%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_E4jf%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_count%3D2%26_101_INSTANCE_E4jf_advancedSearch%3Dfalse%26_101_INSTANCE_E4jf_keywords%3D%26_101_INSTANCE_E4jf_delta%3D10%26_101_INSTANCE_E4jf_cur%3D38%26_101_INSTANCE_E4jf_andOperator%3Dtrue_[consulta en febreiro 2016]).
- (2015): “Xosé Filgueira Valverde”, http://academia.gal/figuras-homenaxeadas/-/journal_content/56_INSTANCE_8klA/10157/406684#http://academia. [consulta en febreiro 2016].
- Santos Puerto, José (2008): “Martín Sarmiento, natural de San Juan de Cerdedo”, *Sarmiento* 12, 9-21.
- Sarmiento, Frei Martín (1995): “Carta a su hermano Javier, 1759, julio, 18. Madrid”, en Filgueira/Fortes 1995.
- Val, Marga do [pseud. Marga Romero] (2013): “No noventa aniversario do Seminario de Estudos Galegos”, *Sermos Galiza* 12/X/2013, <http://www.sermosgaliza.gal/opinion/marga-do-val/no-noventa-aniversario-do-seminario-estudios-galegos/20131012162336019952.html>.
- Valle Pérez, Xosé Carlos (ed.) (2007): “Xosé Filgueira Valverde, 1906-1996, notas biográficas”, en *Xosé Filgueira Valverde: 1906-1996, un século de Galicia*. Pontevedra: Museo de Pontevedra.
- (2011): “Casto Sampedro, a Sociedad Arqueológica e a memoria de Pontevedra”, en *X Memorial Filgueira Valverde 2011*. Pontevedra: Universidade de Vigo. <http://filgueiravalverde.blogspot.com.es/2011/10/x-memorial-filgueira-valverde.html> [consulta en febreiro 2016].
- Vesteiro, Teodosio (1880): “El Padre Sarmiento” en *La Ilustracion Gallega y Asturiana*: II, 7, 87-88.

Fontes documentais

Frei Martín Sarmiento

Obra de 660 Pliegos del Reverendísimo P. Maestro Fr. Martín Sarmiento, beneditino, v. 5° y último, que trata de Historia Natural, y de todo género de erudición, con

- motivo de un papel que parece se había publicado por los abogados de La Coruña contra los Foros y Tierras, que poseen en Galicia los Benedictinos. Y lo escribió en Madrid por los años 1762 y siguientes. Sacada esta copia de su original para el uso de el Excelentísimo Señor Duque de Medina-Sidonia. En Madrid, año 1772. Colección Medina-Sidonia, vol. XVII, Museo de Pontevedra. (1762-1772).*
- Colección de las Obras del P. Mtro. Sarmiento. Biblioteca Nacional de España. Mss. 20374 ó 20396. Consta de 23 volumes e a copia realizouse no ano 1785 para uso de D. Pedro Francisco Dávila.*
- Colección de las Obras del P. Sarmiento. Real Academia de la Historia. Mss. 9/1814 ó 9/1825. Consta de 12 volumes, copiados para uso e librería de Dr. D. Juan Franco. de los Heros, no ano 1787.*
- Catálogo de los Autores, de quienes, yo Fr. Martin Sarmiento, Benedictino, tengo, ad usum, ó todas sus obras, ó parte de ellas, ó algun como suelto, y separado. [1740-1770]. Real Academia de la Historia. Ms. 9/1829.*
- Demonstración crítico-apologética del Theatro Crítico Universal, que dió a la luz el R.P. M. Fray Benito Gerónimo Fejóo. Benedictino. Con la cual se hace patente la evidencia, certeza, probabilidad, verisimilitud, elección, exactitud, harmonía, propiedad de sus discursos, noticias, opiniones, conjeturas, autores, citas, expresiones, palabras, que en los tomos I, II, III y en algunas partes del IV y en la Ilustración Apologética, pretendió contradecir el Vulgo, con diferentes Papelones: por no haber entendido hasta ahora la conexión y obvia significación de las voces. Adjunta una defensa de las aprobaciones de la dicha Ilustración. Hácela uno de los aprobantes F. Martín Sarmiento, Benedictino. Lector de Teología Moral en el M. de San Martín de esta Corte. Madrid: Vda. de F. del Hierro, 1732, 2 tomos en 4^a. 2ª edición, Madrid: Herederos, 1749. 3ª edición Madrid: Herederos, 1751. 4^a ed. Madrid, 1757. 5^a, Madrid: Imprenta Real de la Gaceta, 1779. Na presente investigación utilizamos a última das edicións citadas.*
- Epistolario Fr. Martín Sarmiento. Disposto por Xosé Filgueira Valverde e Mª Xesús Fortes, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1995. Consta de duascentas oito cartas, escritas entre 1732 e 1770, dous anos antes da súa morte. As cartas repártense da seguinte maneira: Familiares: cartas a seu irmán Francisco Javier e a outros familiares. A autoridades e entidades: cartas ao Duque de Medina-Sidonia, a Campomanes, ao Conde de Aranda etc. Eruditas e varias.*
- Onomástico Etimológico de la lengua gallega (Ms. asinado en 1757). Tui: Tipografía Regional, 1923. Edición e estudo de J. L. Pensado (1999). A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2 vols.*

Xosé Filgueira Valverde

Sobre la creación del Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”. Manuscrito autógrafo, 1944? Museo de Pontevedra.

O que foi o Seminario de Estudos Galegos. Manuscrito autógrafo, 1973. Museo de Pontevedra.